

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

О. О. БОРЯК (Київ)

**ПОРФИРІЙ МАРТИНОВИЧ
ПРО ТЕКСТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПИСУВАННЯ
ТА ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДУМ**

(За матеріалами епістолярної спадщини фольклориста)

Порфирій Мартинович (1856-1933) – маляр-етнограф, фольклорист і кобзар, непересічна особа, яка й досі викликає у дослідників суперечливі оцінки. Широкому загалові П. Мартинович більше відомий як майстер портрету побутових сцен, як перший ілюстратор “Енеїди” І. Котляревського; знані також його ілюстрації до Шевченкової “Катерини”, “Гайдамаків”, зображення селянського та чумацького життя, портрети лірників, козаків, дяків тощо. Проте українська фольклористика, називаючи його ім’я, цінує його, за словами К. Грушевської, “як найкращого знавця нашого кобзарства і великого подвижника в збиранні нашої народної словесності”. В українське думознавство ним вписана яскрава і до сьогодні не повністю розшифрована сторінка. Проте справа дослідників віднайти місце цього непересічного кобзаря і записувача, здається, не така вже безнадійна.

В рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України зберігається архів П.Д. Мартиновича. Кожному, хто тримав у руках ці матеріали, безперечно, впадала в очі гігантська кількість його записів – результат, за словами В.В. Білого, “кривавої праці не за двох, а за двадцятаро чоловік”¹. Це майже 1,5 тис. одиниць зберігання – крім чисельних фольклорних записів – щоденники, власні твори, зокрема вірші. Серед цього розмаїття особливий інтерес становить його листування. Починаючи з 1886 р., П. Мартинович систематично писав всі листи спершу на чернетках (це були великі прошиті зошити та окремі, великі і малі аркуші паперу), після чого переписував їх набіло – чистове пересилав по пошті, а текст залишався на чернетці. В 1891 р. він писав до брата Василя: “Заведи себе тетрадь для твоих писем к знакомым: если ты письма от знакомых сохраняешь, то значит свои письма отдаешь на погибель”². Звідси до нас дійшло фактично “зібрання” його листів до різних осіб. “Жанр” чернетки особливий, проте записам П. Мартиновича важко знайти аналоги. В них рідко зустрінеш рівний, спокійний почерк. Листи переважно писалися сумбурно – думки перестрибують одна через

одну, вони є непослідовними, зустрічається багато повторів. Вони можуть бути написані дрібними літерами, які несподівано переходять у великі (проте прочитуються такі записи однаково важко). Постійно зустрічаються суцільні закреслення, вертикальні та горизонтальні дописи на полях, над рядками; є малюнки, нашвидкоруч писані для себе чорнилами та олівцем; без будь-якого зв'язку вставлені фрагменти пісень, дум із багатьма крапками. Власне, саме за чернетками листування можна прослідкувати душевний стан П. Мартиновича на окремих відтинках його 77-річного життя.

В особі П. Мартиновича все викликає подив та захоплення. Здається, сама доля обрала його об'єктом тільки їй підвладного експерименту. Народився він 7 березня (25 лютого ст. ст) 1856 р. в с. Стрюківці. Дитинство майбутнього фольклориста минуло в "автентичному" народному середовищі. В листах він згадує: "... коло 1866 р. ... у Стрюківці вмер дід мій отець Кирил Ольшанський, діякон Стрюківський Костянтино-Елешевської(?) церкви. Мати моя Аграфена Кырыловна урожденна Ольшанська. Дід мій отець Кырыл Ольшанський був дуже хазяйноватий чоловік: пасики в нього було коло десь 250 [...], 260. Скотыны. Удивець він був и [...] тверезый був. Через те не був священником, що овдовив и по сынодальным законам тодашним не ставлено його священником" (лист до В.В. Білого, 1925 р.)³; "... до мого отця з'їздилися кобзарі з усієї України. Це було через похрество кобзаря Вовка Гаврила" (до К. Грушевської, 1927 р.)⁴, "... в хату приходили кобзарі, батько годував їх, розпитував "до корня", плакав. Дід, материн отець, любивший дуже кобзарство, ставив їм барило пива (відер коло 20). Була закуска в ночвах, тараня. Була горілка. Паляниць було напечено і пирогів" (до Г. Хоткевича, 1932 р.)⁵.

Потрапивши згодом до Харкова на навчання, П. Мартинович бере перші уроки малярства. "Учив мене в Харкові рисовать акварелью Дометій Осипович Ланевський ... По більшій часті він був іконний живописець и любив це діло дуже и ставив його високо" – згадує він у листі до С. Таранушенка (1930)⁶. Після уроків у гімназії його вабить до себе кобзарська братія. Незабаром він стає учнем кобзаря Федоренка, успішно проходить кобзарське навчання і складає своєрідний іспит, тобто проходить обряд "визвілки". Кобзарство не було для П. Мартиновича простим захопленням, це був його світ. Навчання в Петербурзькій Академії Мистецтв, до "головного класу" живописного відділу якого він вступає у 1873 р., повинно було лише сприяти реалізації його фольклористичних задумів. Адже перед слухачем поважного учбового закладу відкривалися широкі можливості, зокрема, мистецьких подорожей на милу його серцю Україну. Протягом 1874-1879 рр. літо він проводить за малярством, спочатку – вдома, в Костянтинограді, а згодом, разом із товаришами – в Лохвиці, Вереміївці тощо. Чисельні ескізи, замальовки, жанрові сценки – це була його стихія. "Оце самий Олекса Бондарь [...] недавно його стрів – я на вулиці в альбом рисовав, а він з дядьками іде в базар горілки пити – так я его вп'ять поприсив, щоб він дався намалювать себе" – так описував свої творчі "будні"

23-річний Порфирій в листі до вірного товариша О. Сластіона⁷. Майстра добре знали, впізнавали в обличчя. Хоча не обійшлося і без несподіваних пригод: якось в Лютеньках його заарештували, повели в волость, розглядали його записи і портрет, змальований з кобзаря Гриценка. Проте, пересвідчившись, що порушень ніяких немає і арешту затриманий не підлягає, перед ним вибачились і відпустили⁸ (до В. Горленка, 1885 р). Скільки було намальовано, мимохідь залишено й подаровано! Майже через 10 років він свідчить: "...у 32 лиць є мої рисунки і картини коло 222" (до О. Сластіона)⁹.

Здавалося б, життєвий шлях визначено раз і назавжди. Проте доля розпоряджалася інакше. Спочатку був жовтень 1877 р. Студента Порфирія Мартиновича виключено з Академії мистецтв з правом вступити вільним слухачем¹⁰. Що це було? Свавілья керівництва Академії, прояв мартиновичева характеру – гордого, самостійного, впертого в переконливості своєї правоти, а може – перші симптоми хвороби? Умови його існування в Петербурзі погіршуються, хоча куди вже було гірше!? Це злиденне, холодне й голодне життя в "казьонках" без будь-якої підтримки і допомоги (в 1875 р. мати лишилася вдовою з 7 душами дітей)... Хто сказав, що воно загартує характер, виховує стійкість? Зверніться до листів П. Мартиновича. Жах тих і наступних років переслідував його все життя: "Ульяна, наша теперешня кухарка, как наварит борщу, так целый день как-то неприятно во рту, а молчишь, потому что не поможется, – знаешь, что лучшего не будет, да еще и потому молчишь, что в прежнее время долговременные и жестокие голода, живя в Петербурге, терпел так, что если б подали тогда теперешний гадкий наш борщ, то рад был бы необыкновенно и с жадностью сожрал бы..."¹¹. У липні 1903 р. він пише до Комаровського М.М. – згадав, що той колись позичив йому своє весняне пальто. Вибачається, що вчасно не повернув його і не відшкодував гроші, бо не знав адреси¹². В чернетці листа до однієї знайомої, датованого 1905 р., написаного на кількох сторінках із-за багатьох дописів і переписувань (за 5 місяців до того позичив їй 100 крб., а борг вона не повертала), читаємо: "Моя вся жизнь прошла в тяжелых лишениях ..." ¹³.

Він продовжує малювати, він ще звертається до друзів із проханнями придбати йому фарби, дізнатися в Крамського, коли відбудеться відкриття виставки передвижників. Проте очевидно, в ньому самому відбувається напружений пошук свого "Я": "... сам собі кажу – гаразд, що в своє время покинув оту Академію, хоч через 5-6 год, а дійду того, що хочу – а чого хочу через собаче оте прокляте воспитаніе фальшиве і досі гаразд не знаю. От хоч би й теперішні мої роботи – уже есть таке, що й позакінчувано [...] будто до ладу – ну й мертве та й годі" (до О. Сластіона, 1879 р.)¹⁴.

Петербурзьке злиденне існування ще тривало, проте біда вже була поруч. Внаслідок психічного захворювання зимою 1881/1882 рр., а також 9 місяців 1883 р. Мартинович перебуває в лікарні для душевнохворих. Відомо, що клопотання по влаштуванню хворого у Миколаївську лікарню, а також сплачування видатків по його утриманню, взяв на себе І.М. Крамський.

Продовження навчання стало неможливим. Наприкінці 1883 р. він повертається додому в Костянтиноград. Віднині починається новий відлік часу – малярство залишається в минулому (лише на полях, над рядками його чернеток зрідка зустрічаються малюнки, нашвидкоруч писані для себе чорнилами та олівцем). Невідступною буде і хвороба. Вона нагадуватиме про себе чисельними головними болями, шумами у вухах, неврастенією і ревматизмом, а в критичному стані – тяжким безпам'ятством, під час якого він списував десятки аркушів тексту, які згодом сам називав не інакше, як “марення” – “... затиною горе вглухую петлю давно и всосало, и жизнь моя – это не борьба, а барахтанье во мраке и разных родах нервных болей очень тяжелых и весьма, весьма продолжительных” (до Олеховського М.О., б/д)¹⁵.

Рятувала його “робота над творчістю народнього духу”. Від наступного, 1884 р., і далі – на все життя, головною та єдиною справою стає фольклористика, а саме – записування “від диктовників”, як він писав до І.Є. Репіна, “давніх народних переказів малоросійських”¹⁶. Визначальною для фольклористичної діяльності П. Мартиновича виявилася його зустріч з кобзарем Іваном Кравченко-Крюковським (1820-1885) з м. Лохвиці на Полтавщині, яка відбулася ще в 1876 р. Ось як він сам оповідав про це В. Горленку (квітень 1885): “Я услышал впервые раз о нем от Вересая, когда он приезжал в Петербург. В то же лето я поехал и записал от него все козацкие песни, четыре псалмы и [...] [...] песен. Возвращаясь на осень в Петербург (я тогда был учеником Академии Художеств), я заехал в Киев и первым делом счел тогда вручить Антоновичу для напечатания эти песни. Тогда уже два тома исторических песен малороссийских были напечатаны. Третий том отложили печатать, так как вышло запрещение печатать по-малороссийски. [...] Через год, на следующие вакации проездом в Киев, спрашиваю Антоновича об этих песнях. Он сказал, что отдал их Драгоманову, у которого были в руках все песни для напечатания третьего тома, но Драгоманов уехал за границу и забрал эти песни [...] Когда я узнал в Киевской старине, прочитал о Кишке Самойло статью (Науменко, кажется)¹⁷ [...] тотчас же написал Антоновичу. Просил, чтобы он выхлопотал мне от Драгоманова те песни, которые я ему дал тогда. По поводу песен он мне ответил: “С тех пор как обнаружилась литературная деятельность Драгоманова, я не имею с ним ничего общего”, “очень жаль, что я не могу удовлетворить Вашей просьбы”¹⁸. За стислим, сухуватим викладенням фактів – скільки життєвої драми! Адже зошит містив записи текстів 17 дум: 12 з них були записні П. Мартиновичем від І. Крюковського (Остап Вересай дійсно назвав Мартиновичу його прізвище під час своїх виступів на “Слов’янських концертах” у Петербурзі в березні 1875 р. – спів славетного кобзаря супроводжувався малюнками тоді мало кому відомого студента Академії мистецтв), а 5 від Трихона Магадина з с. Бубни. Проте зошити з записами повернулися від М. Драгоманова до власника лише через 11(!) років. А тим часом “... товариш мій по вченню в Академії О.Г. Сластьон, приїхавшему в Петербург В.П. Горленку, которий добывавсь

того, що таки ці кобзарі, щоб записати від них, розказав про кобзаря Крюковського як про самого видного кобзаря. Потом Сластіон сказав мені, що він Горленку розказав про Крюковського, а що Горленко поїде непременно записати від його. Мені дуже обидно було, що запис моя у Драгоманова, а мою находку поїде другий записувати. Я тоді в превеличному і претяжущому скруті жив і в тяжкій невиразній нужді. [...] Пішов би я до Горленка [попередити] його, що Крюковський уже записаний мною, так не міг себе заставити ... через те, що одежі на мені не було [...]. Тоді я скривавсь через те не тільки від людей незнайомих, а часом і від товаришів” (з листа до В.В. Білого, лютий 1928 р.)¹⁹. Коли В. Горленко таки здійснив свої задуми, і не тільки записав від І. Крюковського думи, але й надрукував їх²⁰, П. Мартинович написав йому схвильованого листа, в якому повідомляє, що він вже записав “попереду”, але зошити знаходяться у Драгоманова, з яким не можна зв’язатися... Почалося дружнє листування²¹, яке тривало 21 рік. Саме В. Горленко повідомив П. Мартиновичу сумну звістку про смерть І. Крюковського в липні 1885 р.

Повернення довгорозшукуваного зошита до Мартиновича у листопаді 1887 р. не принесло очікуваного задоволення – виявилось, що з нього зникли три аркуші, на яких були записані “псалми і пісні від Крюковського – дуже гарний і рідкісний варіант...[нерозб.] список кобзарів – живших тоді та померлих, відомих Крюковському ..., козацькі пісні, списано від Крюковського, оповідь про кобзарів та лірників – чого між ними вийшла вражда, інші перекази, але записані вже не від сліпців, переказ про Страшний суд, де при всім страхі було багато гумору, а також словник шаповальської секретної мови” (з листа до К. Грушевської, липень 1927)²². Листування з М. Драгомановим тривало, тільки питання: “Де зошит?”, змінилося питанням: “Де вирвані з зошиту аркуші?” Той відповідав, що беріг записи “як зеницю ока”, що в такому вигляді отримав зошит від Ольги Петрівни Косач. Перебуваючи в Києві в 1904 р., Мартинович говорив про це з останньою. Вона тільки змогла підтвердити, що в такому вигляді взяла зошит у Географічному Товаристві для передачі братові в Швейцарію. П. Мартинович просив В. Науменка (з 1893 р. – редактор “Київської старовини”) опублікувати в часописі “про це лихо” – зниклі аркуші, але той відмовився, щоб не образити В. Антоновича, який віддав записи М. Драгоманову. Згодом він звертався і до К. Грушевської: “... може б Ваша сила могла б поспособствовати знайти їх?”²³. Через ці вирвані з зошита аркуші не мав Порфирій Денисович спокою до кінця життя.

Відомо, що фольклористична практика знає чимало прикладів поєднання в одній особі записувача та виконавця епосу. Варто лише нагадати такі імена, як О. Сластіон та Г. Хоткевич. Проте щодо постаті П. Мартиновича, треба зробити суттєве зауваження. Безперечно, професіоналізм Мартиновича визначався можливістю вивчати явище зсередини, а не спостерігати його під час епізодичних поїздок, як це робили більшість записувачів дум²⁴. Кожний кобзар, з яким працював Порфирій Денисович,

розкривав свій потенціал максимально повно. Адже одні варіанти одержує записувач, що стоїть від кобзаря на певній відстані, і другий характер мало виконання дум в природних умовах, коли кобзар демонстрував майстерність серед своєї братії. У П. Мартиновича в цьому плані були найсприятливіші умови для записування, оскільки він мав серед кобзарів статус панотця. Показовим видається свідчення Олекси Йосиповича Піщаного з Харкова, який в липні 1926 р. писав до Мартиновича: “ Як би бачили, як повстрівався з кобзарем Грицьком Семеновичем Дривченко, то як рідний син з батьком. Він як раз сьогодні проходив біля моєї квартири. Як угледів я його, то кричу йому: “Грицько Семенович!” Він зупинився. Питає мене, хто я. Я йому кажу, що я приїхав з Костянтинограду від Мартиновича. Як почув він це, то ловить мої руки і швидко питає, чи живий Порфирий Денисович?! Я йому сказав, що він, слава Богу, живий і здоров, все пише. Він заплакав, перехрестився, низько поклонився й додавив добре слово для Вас. Як він радувався за Вас, так не можу тут так описати всього, що було. [...] Дуже проказував, щоб я написав Вам низенький поклончик від нього, що я й роблю”²⁵.

Отже, йдеться про досконале знання фольклористом П. Мартиновичем думового репертуару: в 1908 р. повідомляв В.М. Щербаківському: “булы особенни розказчыкы, которых бильше 200 у мене запысано”. А ще через 20 років, у листі до Д. Яворницького, зазначав: “Записано від мене дуже багато, як не від одного з етнографів немає й не було й не можеть быть, бо ніде я не служив ...”²⁶. Для записування фольклорної традиції це мало суттєве значення. Інша річ, і ми маємо неодноразові свідчення цього, йшлося про знання не друкованого на той час кобзарського репертуару, як вважалося досі²⁷, а завченого на пам’ять з дитинства. Листування П. Мартиновича містить принципове за значенням свідчення того, що він “з семи лит заучував наизусть те, що чув від давних людей”, більше того – довгі роки сам записував їх по пам’яті. В листі до В.М. Щербаківського (липень 1908 р.) він пише: “... те все, що чув я у дитьських малых и бильших литах пысав уже тепер я по памыти в течении цих 25 лит. Люды ти, від которых чув я у дитстви або умерлы, або захали дуже далеко, ну, щоб не пропало навсегда те, що було дуже интересно, пысав я по памяти усе чысто, щоб не оставалось остатку ниякого. З запысями від розкажчыкив від которых пысав я під диктовку по количеству це сравнительно дуже мала и невыдна часть. Н-ну як же трудно було згадувать в деяких мистах! И воно потроху зводилось и починало добрый вид маты, а в деяких частях и доси не готово ...”²⁸. Вже на схилі життя, в листі до Г. Хоткевича (1932) те саме свідчення: “Заучав я тексти змалку наизусть”²⁹. Можливо, така феноменальна здатність запам’ятовувати тексти могла бути і наслідком психічної хвороби. Проте очевидно: фактично йдеться про своєрідне збереження традиції через постійне її відтворення з пам’яті знавця, виконавця та записувача в одній особі. Це мало і суто практичне значення, оскільки знання репертуру могло бути одним із чинників швидкості, з якою йому вдавалося фіксувати матеріал. У кобзаря І. Крюковського він перебував лише три дні: “Днів три писав

я од Крюковського дуже усердно! Як тепер подумаю, то мало тих трьох днів було! Чув я його більше ніж списано мною” (до О. Сластьона, 1912)³⁰; за іншим свідченням – тиждень: “Я записывал целую неделю эти песни. И он мне их очень хорошо продиктовал” (до В. Горленка, 1885)³¹. Кобзар Хв. Холодний, побачивши, як швидко іде запис, зауважив, що таких записувачів зустрічав рідко.

З огляду на це стає зрозумілим походження великої кількості записів, численне їх дублювання в архівних матеріалах фольклориста. Всі вони потребують попереднього аналізу та диференційованого підходу як різні за походженням тексти. Серед них можуть виявитися такі, що записувалися ним по пам’яті з метою згадати колись почуте ним самим, поруч із записами, зробленими безпосередньо від окремих співців, включаючи фіксацію окремих варіантів та фрагментів. Принагідно зазначимо, що репліки інформаторів, ретельно занотовані П. Мартиновичем на полях рукописів, можуть стати тут у пригоді. Наведемо його свідчення в листі до М. Мурашка в 1893 р.: співці “... припоминают, но с трудом, с большими пропусками, сбивчиво и не так красиво и гладко, как прежде. Значит, каждую запись нужно несколько раз записать от одного и того же и до тех пор, пока он яснее будет припоминать”³².

Говорячи про П. Мартиновича, не можна обійти питання його “індивідуального стилю” фольклористичної роботи, які досі викликають неоднозначне трактування. Окремі фрагменти листів П. Мартиновича, особливо до В. Горленка, свідчать про свідоме володіння ним методикою інтерв’ювання. Зустрічаються його міркування щодо текстологічних принципів фіксації дум від окремих співців: спершу не перебивати співця, дати йому вільно відтворити текст, а надалі ретельно перепитати, як той вимовляє те чи інше слово, зафіксувати наголоси, наостанок змусити співця ще раз повторити думу для остаточної перевірки повноти запису, а після того ще раз перевірити запис, попрохавши інформатора заспівати думу. Це дасть можливість також розкласти вірші за наспівом. Наведемо і такий факт: в листі до К. Грушевської (липень 1927) він пише, що обіцяв дати до друку Оксану Кобиланку: “Дав би все, що диктувала вона від начала, ну прийдеться велику часть дати, а не все, бо пока вона зийшла в диктуванні на свою стежку, то не одне нове й продиктоване нею; повністю дати всю їй тоди можна, як повністю дати всі запасы”³³.

Звернімося до свідчень П. Мартиновича щодо спільної фольклористичної роботи з В.П. Горленком влітку 1887 р. Адже трапилося так, що майже 85 років по тому деталі зокрема тієї подорожі викликали особливий інтерес в контексті оцінки вагомості його внеску в українське думознавство. Адже не секрет, що багатозначне трактування його записів – від визначення їх як зразкових (К. Грушевська)³⁴ до звинувачення П. Мартиновича у фальсифікації³⁵ – досі не подолано. Про обставини цього спільного з В. Горленком записування творів оповідається ним не один раз. Так, з листа до В.В. Білого (лютий 1928), ми дізнаємося, що зустрілися вони в Полтаві,

а тоді вдвох поїхали до Мойсея Гордієвича Кулика (Гордійця) з с. Дейкалівки на Полтавщині. Про кобзаря Мартинович довідався від Хведора Гриценка-Холодного ще в 1885 р., йому хотілося б одразу самому поїхати до нього, але не було грошей. І далі: “Прійїхав до Гордійця [...] він каже, що знав, та забув. Я також цих писень слипацьких козацьких наизусть знаю. Став йому нагадувать їх я; Гордієць став переинакшуваты нагадане мною. Воно того й треба було, щоб вызвать у пам’яті забуте йим. Горленко пысав, я нагадував кобзареві. Без мого нагаду Горленко не записав бы забутого кобзарем”. “Таким родом” (“по моему нагаду”) було записано про “Трьох братів самарських”, “Невольницька”, “Маруся Богуславка”. “Олексія Поповича”, як такого, що частіше співав кобзарь, то не забув. Того Горленко міг би записати без мене”. Незабаром у Горленка заболіла голова і продовжував записувати Мартинович: “... я не думав того записувати удвох, а скойилось так, що вдвох записувалы. И це єдиний случай у житті моему, що так склалось. Чією щыгать цю запысь? Напысав про це Горленку. Він у лысти до мене одказавсь від цієї записи. В такім роді писав він мені, що його робота в цьому случаї така тільки помагальна. Так бы механічна чы що [...] [Замышляв] выратувать від великого забутку “Трьох братів самарських” и “Невольницький плач”, в котрому єсть пропуск. Я бы його доведав бы той пропуск и спысав бы так, що все було б на мисьти, та В. Горленко съпишив до дому и ми скоро вийшли ...” Зазначимо, що на полях чернетки листа рукою Мартиновича повторено: “Я нагадував кобзареві, кобзар по моему нагаду згадував и казав, а Горленко згадане кобзарем через мій нагад пысав...”³⁶. Додамо і такий штрих: Василь Петрович, за словами П. Мартиновича, “... на швидку пишучи, писав на два правописи: то на *ы*, то на *и*. І як кому новому прийшлось би це читать, то він би тут нічого не зміг бы розібрать, чи все це правильно записано. [...] Списуючи, Горленко не ставив розділових знаків”³⁷. Доповнюють картину уривки з листування П. Мартиновича з К. Грушевською. У липні 1927 р. він коротко повідомляє їй: “... за проводом моїм і за нагадуванням моїм диктував Гордієць Мусій все забуте йим ...”³⁸, а в березні 1928 р. розповідає вже більш детально: “Він [Гордієць М. – О.Б.] каже: “Знав я їх та забув”. Я сказав, що буду нагадувать йому (бо ци тільки знаю я наизусть). Сив В.П. запысувать. Кобзарь не миг нічого сказать. Аж ничогиссенько! Слова тільки отдильни вызывалысь деяки без усякойи звязи. Як став нагадувать тексты ци – кобзарь по моему нагаду став изгадувать и по своєму варьировать кожду фразу. А Василий Петр. писав, пры чим, як колы в чим затруднення було, то я казав, як пысаты, як у кобзаря так чы инакше слова булы. Без мене він бы ни одного слова не запысав...”. І нижче: “Строчки у запысях козацьких писень кобзарських я завжды ставлю згодно з тим, як запысано Русовым и Чубынським від Вересая. А Василь Петрович пысав так, як у Максимовыча те запысано и в других. Я так и поставыв с черновыка строчки, як я ставлю. У мене за довго лит запысування, що не запысано, то все моею рукою, а в цим случаї, хоть и його рукою, то без

мене не було б записано...”³⁹. Деякі суттєві деталі того запису текстів надає також лист П. Мартиновича, надісланий В. Горленку ще в вересні 1889 р. За його словами, коли Кулик почав диктувати думи “Про Самарських братів”, “Дівку-бранку” і “Невольницьку”, то з’ясувалося, що він їх забув і промовляє лише короткі уривки без будь-якого зв’язку між собою. В. Горленкові вдалося записати лише два або три уривки, в яких кобзар кілька разів переставляв слова, примовляючи: “Не помню вже більше. Позабував. П’ятдесят год як не співав уже”. В. Горленко відмовився від намірів записати тексти, і навіть сховав олівця. “Когда же я стал напоминать ему тексты тех дум, так как я их знаю наизусть, и когда я начал подсказывать ему, то он начал припоминать те думы в таком виде, как он их выучился от своего майстра. [...] В том месте, где его вариант не сходен с теми вариантами, которые я ему говорил и которые были раньше записаны, говорил: “Э, ни, не так, а оттак” и диктовал их так как выучился от своего майстра”⁴⁰. І знову звучить те саме болісне питання: “Кому повинні належати ті три думи?” Такій наполегливості у відтворенні подробиць спільної роботи може бути єдине пояснення – Мартинович прагне довести як собі, так і можливим опонентам, що авторське право на записи належить в першу чергу йому, і аргумент про обставини запису чи не основний на користь цього. Проте в листі до В. Білого (1928 р.) йому довелося з гіркотою констатувати: “... у друци запис прыпысано Горленко, а без мене не міг би записаты...”⁴¹.

Будемо свідомими того, що листи є специфічним історичним джерелом, що вимагає критичного, диференційованого підходу. Адже в них скриті як істинні мотиви вчинків та подій, так і хвилинні враження і настрої⁴². Проте, здається, важко заперечити: Мартинович прагнув якомога повного, за його уявленням, відтворення тексту, усвідомлюючи при тому своє право втручатися в процес живого виконання. Попередня обізнаність записувача лише полегшувала це завдання. Складається враження, що для П. Мартиновича було характерне певне роздвоєння у вирішенні проблеми традиційне /індивідуальне у виконанні думового репертуару. Великий досвід, інтуїція професіонала уможливлувала для нього процес творчої активності оповідача. Чи не звідси ретельна фіксація в польових записах окремих реплік, вигуків, позіхань інформаторів тощо?

Писаний же текст ставав для П. Мартиновича чимось таким, що виключало можливість будь-яких змін. Він був готовий захищати його як живу істоту. Листи до І. Стешенка, В. Науменка з приводу публікації його записів на сторінках “Київської старовини” відзначаються великим обсягом (кожне до 10 арк.), рішучою відмовою від будь-яких компромісів щодо внесення редакторських змін в запропоновані ним тексти, аж до відмови публікувати матеріали взагалі. П. Мартинович був свідомий своєї позиції: “... до точечкы усе так напечатать, як у записях, данных мною”⁴³, “без всяких видоизменений [тут і далі підкр. – П.М. – О.Б.] в выражениях, и чтобы каждое слово было так точно напечатано, как его выговаривает рассказчик” (До І.М. Стешенка, вересень 1902 р.)⁴⁴. Саме ці рукописні

сторінки дають рідкісну можливість пересвідчитися, що кожен знак в записах Мартиновича – невипадковий, вписаний рукою записувача абсолютно свідомо, за певною схемою. Фактично, вони можуть слугувати ключем до розуміння його підходів до фольклорної текстології, а отже – і записів в цілому.

Чи не основне, на що акцентував увагу П. Мартинович, – це передача живої вимови слів, з урахуванням їх етимології. Зокрема в своїх чисельних звертаннях до редакторів “Київської старовини”, він обґрунтовує неможливість заміни літер Е на Є, И [з двома крапками – О.Б.] на Ї: “як Ї уставить, так треба букву Ы скрізь уничтожить. А писать букву Ї у тексти скрізь, де єсть буква Ы вовси не удобно. ЇХАЛЫ удобніше напычатать, як И восьмиричне вмисто Ы, а ЇХАЛЫ неудобно напечатать с Ї, бо тут у киньци буква Ы. Значить лучше писать ИХАЛЫ [И з двома крапками – О.Б.]”⁴⁵; щодо введенної П. Мартиновичем літери И [з двома крапками – О.Б.]: “Я цією буквою обозначаю боліе отчотливо выговор простонародный. Потому що дійствительно у народній ричи не кажуть ИХАЛИ, а кажуть ИХАЛИ И [з двома крапками – О.Б.] або ЙЫХАЛЫ ...”⁴⁶; літери Ё на Е: “хахлы кажуть ыноді ёго, а ыноди его и совершенно точно существуют оба ци разных выговора и оба ци выговора однаково Украиньски. От, исходя ис того, що кажуть ЕГО и ЁГО – прыходылось, що кажуть ынкoлы грубише, а ынкoлы нижнише ЁГО подобно ЙОГО, а ЁГО блыжче будьто бы к слову ЕГО”⁴⁷; про м’яке та тверде вимовлення голосної И: “... в украиньський мови, до которой я з малисиньких лит дослухавсь, єсть еры (буква Ы) – змякченне и єсть круте: то його крутого еры выкинуть ніяк не можна. Я так и пысав: де круте еры, то так и пышу, а де змякчайене еры, то знакы змякчання под еры ставлю. Є змякчання на букви н, т, п [з крапками – О.Б.] и по других буквах, то я скрізь те обозначав так же як і на еры Ы [з крапкою – О.Б.], ставивши вгори точку, або дві точки, як ище бильше змякчиння Ы [з двома крапками – О.Б.]” (до В. Білого, 1925 р.)⁴⁸, а також приголосних: “...в Лівобережьи ясно розлычайтєся буква Л мягка и тверда [...] инши, кажуть: ходыла, робыла, носыла, а ынши выговарюють букву Л так як французское L. Я над таким Л ставлю точку Л [з крапкою – О.Б.]. Уси женщины у нас кажут ходыла, носыла, робыла [Л з крапкою – О.Б.]”⁴⁷, “є змякчання на букви н, т, п [з крапками – О.Б.] и по других буквах, то я скрізь те обозначав [...], ставивши вгори точку, або дві точки, як ище бильше змякчиння”⁵⁰; про наголоси: “Ище усердно прошу не опускать ударений над словами: бо один кобзарь каже “Корсуньський полковник” [наголос на ко – О.Б.], а другий каже “Корсуньський” [наголос на су – О.Б.], а третій каже “Корсуньський” [наголос на ки – О.Б.] [...] в записах дуже часто чувствовалась велика надобность и польза цих ударений!”⁵¹; про діалектні особливості варіантів: “У мене разными наречіямы пысани записи: и черниговськым, и полтавськым, и харьковськым. То в цим случае треба весьма осторожно обращаться с выговором в таком або другом случайи”⁵².

П. Мартинович прагне не тільки до максимально точної передачі звукових особливостей слів і словосполучень, місцевого діалекту та індивідуального стилю виконавця. Заслужовують на увагу його прагнення очистити записи від привнесених, мішаних та зіпсованих форм, і – відповідно, методологічні підходи до розв’язання цієї проблеми. В листі до В. Горленка (червень 1885) він писав: “ Я жалею, что Вы в варианте Вакуленки (?) и Крюковского записали много слов великорусских и таких выражений, которые составляют анахронизм, который когда-то будет затруднять читателя или вводит в заблуждение. Напр[имер]:

А Ивась Коновченко слова не слухае,
Бере чайный стакан да наливае
Ах, не желаю я, маты, своих немецких закаблуков ламаты.
Ивась Коновченко сее слово услыхае ...

Немецкие закаблуки лет десять как вошли в моду у мужиков.
А вероятно не хотилося мини маты жовтых чобит
сапьянцов поборозных выпривлять...

Я всегда в таких случаях советовался с ними. А як Ваш майстер спивав? Чы не отак? Як це сказать по старинному? и т.д.

Я слышал, что один лирник (во время русско-турецкой войны) пел на базаре Коновченка и такие были выражения:

То вдова усех солдатов у свой двор заклькае”

Если бы я от него записывал, то я с согласия его “*аже треба казать усих козакив*” записал “*усих козакив у свій двір заклькае*”⁵³.

Мартинович був не просто збирачем епіки, який працював в “полі”, він був свідомий своєї надзвичайної ролі. Його позиція як текстолога видається глибоко усвідомленою: “легчи ошыбкы тих, котори трудылысь, ниж ошыбкы тих, котори чужый труд заходятьця поправлять, або лучче сказать искажать. Ошыбкы тих, котори поправляют чужый труд, далеко гирши”. І далі: “Тут дило просте и правильно и очевидно: хто пысав, – того нехай и правописаніе остається. Нащо тут переменять його и що от цего получчае на съвити?”⁵⁴.

Характеристика фольклористичного доробку П. Мартиновича була неповною без згадки про ще одну дорогоцінну розсип, що міститься в його епістолярії. Йдеться про окремі нотатки, присвячені прихованому від стороннього ока духовного світу – опису кобзарських звичаїв. “Это, по моему мнению, важно так же, как и Думы, как и биографии кобзарей, которые мы не приспособились хорошо записывать” – писав він до В. Горленка (1885)⁵⁵. Вони можуть стати предметом окремого розгляду, ми ж не втримаємося він наведення хоча б деяких із них: “Ложась спать, Кравченко, когда молился Богу, то по окончании молитв читает прекраснейшую нищенскую молитву за православных христиан, которые за все время подавали ему милостиню. ... Он, между прочим, говоря о себе, назвал себя гетьманом братии собравшейся [на ярмарку – О.Б.] и отсутствовавшей”⁵⁶; “Сліпці на

дворі сіли “визволятись”⁵⁷. Відро горілки на братню ставе той, хто визволяється. Наливають ту горілку у велику миску і з миски ложками сліпці в чарки наливають”⁵⁸; “Дорошенко лірник справедливо ізумлявся ігрі Хведора Холодного на кобзі і казав, що він не своїм духом грав, а в його кобзі сидів той, що не при хаті згадувать ... сяде Хведор за стіл, роззується. Положе бандуру під стіл, на лікті обіпреться в стіл, і ногами босими гра під столом на кобзі. Нечистий сидів у його кобзі і він з їм знавсь оцей Хведор. Такого грача нема тут ніде”⁵⁹; “В Харків кобзарі приходили в халатах так, як дервіши в Хіві або що. Халат довгий зверху, на споді каптан, чоботи гостроносі українські. Коло пояса тьква з горілкою. Високі ціпки в їх і бандури. Прийдуть у двір, співають і грають. У 80-х роках вони вже в картузах деякі, а не в шапках, у витяжних чоботах... Одного ще в 1880-х роках бачив я у халаті і в гостроносих чоботях сліпця кобзаря ... ”⁶⁰; “Есть такое место, что ученик благословясь угощает учителя. Но самое главное место в этом обряде, когда мастер дает целый хлеб в руки и братия садит его рядом возле мастера ...”⁶¹; [про Гаврила Вовка], який був головним і всі його слухались: “Як де урожай хороший на хліб, то він направляв туди сліпих, що добуток буде там хороший”; [про кобзарську корогу]: “на малыновому плату корогуви була намальована бандура Запорозька без приструнків головою вверху, а корпусом униз, а над бандурою вверху булава горизонтальна лежача, а бандура вертикально. И це образовувало так як букву Т”⁶².

В останні десятиліття життя П. Мартиновича чи не основне місце займає, за свідченням В. Білого, “грандіозний план” складання сакральних кобзарсько-лірницьких Устиянських (Устинських, Устенських, Вустинських, Сліпецьких) Книг – усного репертуарного збірника, повний зміст яких був відомий лише вузькому колу (усі книги знали напам’ять лише панотці цехмайстри, панотці старшини-порадники і великі майстри) і тримався в суворій таємниці. Кожна з дванадцяти книг (розділів) мала строго визначений зміст, скорочувати, змінювати чи доповнювати який суворо заборонялося⁶³. Дещо П. Мартинович записував, намагаючись згадувати самому (“а якби згадав усе, що тоді знав я, то тоді б повністю було те, об чому клопотались тоді ті сліпці, котрі найдужче були помітаючі” – писав він до Г. Хоткевича в 1932 р.⁶⁴). Проте основну надію він покладав на старців. “Від кобзаря Марка Даныленка, від лірника Остапа Довгополого і від лірника Григорія Полуниць[я] записував я Устинські сліпецькі книги, котри всі три, на великий жаль мій, не кончені. Марко Даныленко умер. Він продиктував тільки третю часть тієї Устинської сліпецької книги, яку диктував не з начала, а з середини. Сім розділів продиктував, а в цій книзі двадцять один розділ” – повідомляв він К. Грушевську у вересні 1927 р. В цьому ж листі він жаліється, що Остап Довгополий та Григорій Полунець живі, та нема матеріальної змоги їх запросити, щоб все записати. “Є такий лірник – пише він, – який більше від Довгополого Остапа знає. Старенький, слабенький, все цілком і повністю зна, його у перву голову б пригласить треба ... та чи ж його одбуду я? Це ж дешево туди й відтіль дорога сліпому

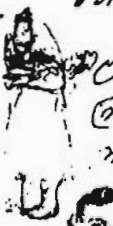
Копия

29 Сентября

1884 г.

Дорогой брат мой Вася!

Письмо твое 16 (28) Сентября получено в Константинополь 25. Это письмо
мне твое еще не было, а письмо твоего сына не получено
еще и неизвестно каковы твои дела. Вспомни мое
письмо на тему о твоем сыне

Давидовича Е. Мне известно то что тебе известно
о твоем сыне - Давидовиче. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге, а ты знаешь, что он находится в Петербурге
и ты знаешь, что он находится в Петербурге. Ты знаешь,
что он находится в Петербурге. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.

а тебе при этом пишу, что ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.
Ты знаешь, что он находится в Петербурге. Ты знаешь,
что он находится в Петербурге. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.
Ты знаешь, что он находится в Петербурге. Ты знаешь,
что он находится в Петербурге. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.

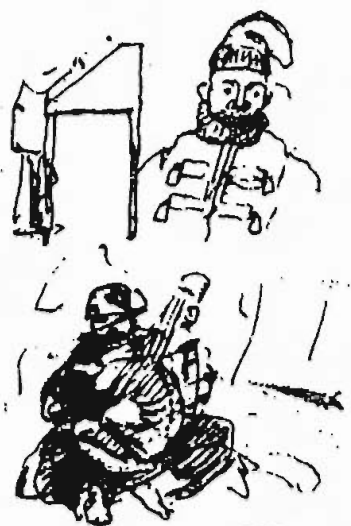
Твое письмо получено 25. Это письмо мне твое еще не было,
а письмо твоего сына не получено еще и неизвестно каковы
твои дела. Вспомни мое письмо на тему о твоем сыне
Давидовиче. Мне известно то что тебе известно о твоем сыне -
Давидовиче. Ты знаешь, что он находится в Петербурге,
а ты знаешь, что он находится в Петербурге и ты знаешь,
что он находится в Петербурге. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.
Ты знаешь, что он находится в Петербурге. Ты знаешь,
что он находится в Петербурге. Ты знаешь, что он находится
в Петербурге. Ты знаешь, что он находится в Петербурге.

Фрагмент листа П. Мартиновича до брата Василя (вересень 1884 г.).
ИМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 54. - Арк. 1.

Коєсно в Одесі у вулиці (у центрі) / 1870.
 у вулиці (у центрі) / 1870.
 Мелета. Софія / 1870.
 При вулиці / 1870.

Фрагмент чернеткових записів П. Мартиновича. Б.д.
 ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 47. – Арк. 166 зв.

Дорогой Владимир Иванович!

Фрагмент листа П. Мартиновича до В. Шереметьєвського (грудень 1887 р.).
ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 53. – Арк. 34 зв.

з поводитирем? Як умре оцей, що кажу я кобзарь, то порветься така нитка, що вже її не допрясти, ні доточити”⁶⁵. Взагалі ж, ця сторона діяльності П. Мартиновича потребує окремого скурпульозного дослідження, адже близько 350 одиниць збереження його рукописної спадщини (частина якої до того ж зберігається у розсіпі), що припадають на 1890-1933 рр., в каталозі особистого фонду зазначені лише як “Власні праці”.

Із далеких років, через лихоліття і забуття, долинає до нас голос Порфирія Денисовича Мартиновича. Попереду на нас чекає усвідомлення його місця в збереженні епічної думової традиції, особистого внеску у вітчизняну фольклористику загалом. Не викликає жодного сумніву, що в українському думознавстві ця людина не була випадковою. Відмовити йому в професіоналізмі, навіть оглядаючи його доробок з позицій сучасної фольклористики, – неможливо. Порівняння та аналіз численних записів його рукописної спадщини, зокрема тих, що були зроблені ним у процесі живого виконання, можуть виявитися корисними для осмислення історії фіксації текстів, проблеми виконавства та пов’язаних із нею текстологічних аспектів фольклористики.

¹ Фонди ІМФЕ (далі – ІМФЕ), ф. 11-3, од. зб. 228, арк. 6 зв.

² Там само, од. зб. 65, арк. 46 зв.

³ Там само, од. зб. 94, арк. 12 зв.

⁴ Там само, од. зб. 97, арк. 2.

⁵ Там само, од. зб. 113, арк. 11 зв.

⁶ Там само, од. зб. 109, арк. 2.

⁷ Там само, од. зб. 42, арк. 11.

⁸ Там само, од. зб. 47, арк. 101.

⁹ Там само, од. зб. 59, арк. 3.

¹⁰ Про роки навчання в Академії мистецтв див.: *Мартинович / Спогади О. Сластьона*. Ред. А. Березинський. – Харків, 1931; *Таранушенко С. П. Д. Мартинович*. – К., 1958.

¹¹ ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 56, арк. 1 зв.-2.

¹² Там само, од. зб. 65-а, арк. 4.

¹³ Там само, од. зб. 73, арк. 2.

¹⁴ Там само, од. зб. 42, арк. 11.

¹⁵ Там само, од. зб. 64-а, арк. 6 зв.

¹⁶ Там само, од. зб. 59-а, арк. 3.

¹⁷ *Науменко В.* Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке. – Киевская старина. – 1883. – №6. – С. 212-232.

¹⁸ ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 47, арк. 1 зв.- 3 зв.

¹⁹ Там само, од. зб. 94, арк. 20.

²⁰ *Горленко В.* Бандурист Иван Крюковский (текст 9 дум с биографической заметкой). – Киевская старина. – 1882. – №12. – С. 481 – 518.

²¹ Див.: *Порфирий Мартинович*. Листування з В.П. Горленком (1885-1896) // Науковий збірник за рік 1929. Записки істор. секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32. – С. 136-152.

²² ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 99, арк. 10.

²³ Там само, арк. 5.

²⁴ *Мишанич С. В.* Текстологія видань українських народних дум // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №1. – С. 50.

²⁵ ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 226, арк. 2.

- 26 Там само, од. зб. 96, арк. 8 зв.
- 27 Мишанич С. В. Вказ. пр. – С. 50.
- 28 ІМФЕ, ф.11-3, од. зб. 75, арк. 2 зв.
- 29 Там само, од. зб. 113, арк. 14 зв.
- 30 Там само, од. зб. 59, арк. 43.
- 31 Там само, од. зб. 47, арк. 17 зв.-18.
- 32 Там само, од. зб. 66, арк. 6 зв.-7.
- 33 Там само, од. зб. 99, арк. 8 зв.
- 34 Грушевська К. Збирання і видання дум в ХІХ і початку ХХ віку // Українські народні думи. – Харків, 1927. – Т.1. – С.СХХХ. Принагідно зазначимо, що, як впливає з нещодавно опублікованих архівних матеріалів, саме рукописну збірку П. Мартиновича, за особистим проханням К. Грушевської, було надіслано їй до Москви, куди родина М. Грушевського була вимушена виїхати в березні 1931 р. Див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.100-101.
- 35 Докл. див.: *Кирдан Б.П.* Мартинович и собиране дум // Текстологическое изучение эпоса. – М., 1971. – 161-170. Зокрема, йдеться про фрагмент листа П. Мартиновича до В. Горленка від 26 листопада 1887 р.: “Кошка Самойло у меня более полно записан, чем у Вас, потому что в то время я имел статью Костомарова о думах, где были приведены в извлечениях варианты Котляревского и Зайкевича”.
- 36 ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 94, арк. 20-21.
- 37 Там само, од. зб. 99, арк. 18.
- 38 Там само, арк. 3 зв.
- 39 Там само, од. зб. 103, арк. 12.
- 40 Там само, од. зб. 47, арк. 234 зв.
- 41 Там само, од. зб. 94, арк. 21. Здається, ця невимовна журба переслідувала його все життя, і на схилі літ (1932 р.) він жаліється Г. Хоткевичу: “... не один такий случай був, що те, що знавав попереду я, надруковано уже не один раз було другими, а мое мовчить. Мовчить і мовчить ...” (Там само, од. зб. 113, арк.16).
- 42 Див.: *Ляхоцький В., Войцелівська І.* Епістолологія. – К., 1998. – С. 18-27.
- 43 ІМФЕ, од. зб. 45, арк. 2.
- 44 Там само, од. зб. 62-а, арк. 2.
- 45 Там само, арк. 1 зв.
- 46 Там само, арк. 6 зв.
- 47 Там само, арк. 2.
- 48 Там само, од. зб. 94, арк. 6.
- 49 Там само, од. зб. 62-а, арк. 7 зв.
- 50 Там само, од. зб. 94, арк. 6.
- 51 Там само, арк. 21 зв.
- 52 Там само, од. зб. 72, арк. 7.
- 53 Там само, од. зб. 47, арк. 17 зв.-18.
- 54 Там само, од. зб. 45, арк. 2 зв.-3 зв.
- 55 Там само, од. зб. 47, арк. 19 зв.
- 56 Там само, арк. 43 зв.
- 57 Йдеться про ритуал “визвілки” – визволення з-під панотчої опіки, отримання права самостійного промислу, а також права бути майстром, панотцем і утримувати учнів.
- 58 ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 59, арк. 44 зв.
- 59 Там само, од. зб. 99, арк. 24-24 зв.
- 60 Там само, од. зб. 103, арк. 12.
- 61 Там само, од. зб. 47, арк. 21 зв.
- 62 Там само, од. зб. 113, арк. 11, 11 зв.
- 63 Див.: *Гримич М.* Виконавці українських дум // Родовід. – 1992. – №3.– С. 18-19.
- 64 ІМФЕ, ф.11-3, од. зб. 65, арк. 46 зв.
- 65 Там само, од. зб. 99, арк. 13-13 зв.